

Píše Steffen Höhne

(E*forum, 02. 08. 2023)

Cílem recenzované **práce o habsburském osvícenství** je podle autora představit epochu mezi lety 1750 a 1850 v celé její komplexnosti a rozmanitosti a přinést nový pohled na intelektuální proudy a výdobytky osvícenství jako celku. Za tímto účelem se autor v jednotlivých kapitolách velmi fundovaně zabývá otázkou nacionalismu, rolí katolického osvícenství, vztahem mezi trůnem a oltářem, kulturami poznání, ekonomickou integrací, juridifikací monarchie a nakonec i odkazem osvícenství.

Autor nejprve výstižně rekonstruuje přechod vlastenecké loajality od „říše“ k „vlasti“ právě v důsledku osvícenství 18. století. Po bok starších referenčních konceptů (jako jsou láska k vlasti, dynastie a katolictví) se nyní zařazují také teritoriální a jazykověvlastenecké referenční momenty (s. 23n.), což autor velmi dobře dokládá analýzou dvou (časově od sebe vzdálených) textů od Josepha von Sonnenfelse z roku 1771 (s. 25) a Johanna Rudolfa Chotka z roku 1839 (s. 28). Ze vznikajících zemských patriotizmů v kontextu mnohojazyčné vlasti se vyvinuly soupeřící koncepty minulosti těchto národů (s. 30n.). Tento posun je patrný u Josepha von Hormayra (s. 40), v jehož publicistických pracích je opozice „jazykový nacionalismus vs. patriotismus“ chápána coby alternativa k francouzskému, ale i k josefínskému unitárnímu státu, a národ je pojímán jako společenství předků se společnou kulturou a jazykem (s. 50n.). Jazyk se stává novým rozlišovacím kritériem. Setkáme se sice také s koncepty světoobčanství a liberálního kosmopolitismu, jak ukazuje **Fillafer** na příkladu Eötvöse (s. 52), dilema intelektuálních a administrativních elit ovšem spočívalo v anticentralistickém státním patriotismu při odporu vůči novým konceptům etnické identifikace, tedy v tzv. „efektu intra muros“ (s. 56), jak jej pojmenoval Péter Hanák. V důsledku různých „obrození“ se nakonec vytvořily nezávislé národní paměti (s. 521). Revoluci roku 1848 a jasnou krizi liberálního přátelství mezi národy lze tedy právem považovat za poslední moment, jímž se završil vývoj od „tichého společenství“ národů k soupeřícím národním charakterům. Fillafer zdůrazňuje pět aspektů tohoto přerodu, od toposu světoobčanství se dochází až k výlučné prioritě vlastního národa (s. 60). Za důležitý výsledek tohoto procesu autor považuje ztroskotání principu zemského patriotismu a zdvojení normativních dějin země (s. 61), tento proces – což je nutné dodat – také významně ovlivňoval kulturu a literaturu. Místo monopolu osvícenského absolutismu orientujícího se na pokrok se nyní objevuje protochronistická argumentace (s. 61), již existující moment desintegrace zvenčí (doba předbřeznová) se přesouvá do nitra monarchie (s. 62). Máme tak co do činění – byť opožděně – s tzv. civilizační misí národa (s. 62), pro niž se používá metafora protitlaku a národa coby zachránce celé monarchie:

„Během revoluce se z bratrských národů předbřeznového období staly ve své podstatě

odlišné sousedské národy, ze společného nepřítel těchto národů se stali vnitřní nepřátelé národa a z dříve sdíleného světoobčanství sice podobné, ale vzájemně se vylučující světonázorové misijní ideologémy.“ (s. 66)

Ve druhé kapitole se Fillafer věnuje katolickému osvícenství. Východiskem mu je josefinismus jakožto „zásadní příběh“ rakouských dějin (s. 67, 120), a tím i vytěsněné, marginalizované tradice a pozice. Kategoriemi tohoto narativu jsou podle Fillafera podřízenost církve státu, náboženská tolerance, rovnost občanů před zákonem, moderní úřednický stát, nadřazenost centrální moci, dominance německého jazyka a kultury (s. 67). Josefinismus podle autora fungoval jako nový rámec vědění, který dekanonizoval tradici katolického osvícenství, josefinismus byl tak tradičně pokládán za „světlý okamžik“ mezi barokem a obdobím restaurace, případně za „proces oligopolistické pilarizace“ doprovázený „nárokem na výhradní zastupování ze strany osvícenství“, který vyvrcholil „reformním dílem Josefa II.“ (s. 120). Fillafer tím rekonstruuje „proces selekce a kanonizace“ (s. 121) poznání, v jehož rámci byly účinně přepsány tradice katolického osvícenství.

Následuje kapitola o fenoménu spojenectví mezi trůnem a oltářem, v jehož případě se má dle autora jednat o „sentimentálně-symbiotický narativ“ (s. 500). Hovoří se zde o „sebe-provincializaci, dokonce o sebe-orientalizaci“ restaurativního katolicismu (s. 160), který z vnějšího obrazu o zaostalosti, „kulturně-protestantského klišé“, učinil „autostereotyp“ (s. 161). Náboženské osvícenství fungovalo jako průsečík dvou sfér konfliktu v rámci procesu restaurace: jako první oblast konfliktu Fillafer identifikuje vztah mezi osvícenstvím a revolucí, náboženské osvícenství se zaměřovalo na téma svědomí a individuální morálky (s. 194). Druhá oblast konfliktu spojovala osvícenství a národ a obrození jako ryze katolický zájem.

„Interpretační zkratka líčící Josefa II. jako pouhého antiklerikálního zarputilce, pronásledovatele církve a apoštola germanizace se prosadila až v pozdním období předbřeznovém, a to stejnou měrou u zastánců i odpůrců, toto zkreslení bylo ve stejnou dobu doprovázeno nostalgicky idealizovaným obrazem velkorysý a nanejvýš pokorné Marie Terezie.“ (s. 195)

Nakonec se ovšem ukazuje, že významné osobnosti období restaurace, které jakožto průkopníci revoluce postulovaly odklon od osvícenství, tento odklon nebyly schopny intelektuálně ani prakticky realizovat, a nakonec nedokázaly revoluci zabránit.

Svou analýzou znalostních kultur předbřeznového období se Fillaferovi daří relativizovat narativ o specifické cestě rakouské filozofie spočívající v izolaci intelektuálního života v období před březnem 1848, v odmítnutí německého idealismu (Kant a Hegel), kontinuální tradici navázáním na filozofii Leibnize a Wolffa, tradici, která má bez jakýchkoliv přerušení (přes Bernarda Bolzana a Franze Brentana) sahát až k vídeňskému kroužku (s. 197n.). Sice dochází k určitému „odtržení historicko-filozofických strategií od dynamiky předávání osvícenských myšlenek a metod“, jednotlivé varianty osvícenství byly ovšem – jak ukazuje Fillafer – přijímány selektivně,

např. leibnizovsko-wolffovská scholastika a její pokračování prostřednictvím myšlení Bolzana a Herbarta (leitmotiv pozitivního poznání), v jejichž případě se jednalo o konec konců o jakési „vyvinění“, což znamená o pokračování metod osvícenství při současném potírání na politické úrovni (s. 252). Poznání přírody fungovalo jako „bašta proti revoluci“, výzkum přírody jako „potvrzení objektivního řádu světa a jeho zákonitostí“ (s. 501). Když si herbartovci po roce 1848 přivlastnili bolzanovský odkaz, mělo to dvojí funkci: porevoluční vymezování a navýšení vlastní hodnoty, čímž došlo k vytvoření epistemické základny pro vědeckou praxi druhé poloviny 19. století, v níž se „lidská psychika stala součástí přírody“ a „nevyhnutelnost přírodních zákonů“ tak nahradila distribuovaná pravděpodobnost (s. 503). Věda získala částečnou autonomii na politicky žádoucích prohlášeních o pravdivosti. „Z objektivistických a hodnotově absolutistických premis předbřeznové učené kultury vyrostla reflexivně-pravděpodobnostní vědecká praxe.“ (s. 503)

Dopady osvícenství lze spatřovat i v přerodu monarchie v hospodářsko-právní instituci:

„Redaktoři Všeobecného zákoníku občanského vytvořili nezávislou sféru občanské svobody, soukromé autonomie a všeobecné právní způsobilosti, která nebyla dána Bohem ani udělena knížetem, nýbrž vycházela sama ze sebe.“ (s. 508)

A z toho lze odvodit závěr, podle něhož došlo k „odloučení právní vědy od náboženství a sociálního státu, oddělení umění zákonodárného od libovůle panovníka coby osoby určující normy a osvobození ‚měšťanské společnosti‘ od knížecí řídicí kompetence“ (s. 508). Činností historiků z jednotlivých zemí se ale „všeobecná společenská smlouva celé monarchie rozpadla na smlouvy jednotlivých zemí monarchie, alternativa k centralismu a suverenitě národů, k josefínským reformám seshora a k francouzské revoluci zvenčí“ (s. 509). „Starostavovská ústava se tak stala zárodkem raně liberálních programů participace“ (s. 509n.). Přirozené právo se proměnilo „z tereziánského a josefínského nástroje k odstátnění zemí v impuls pro parlamentarizaci monarchie zezdola“ (s. 509).

Kapitola *Dědictví osvícenství a obrana proti revoluci* se zabývá obrazy sebe sama a obrazy nepřátel období restaurace. Pro období po roce 1800 Fillafer uvádí, že kontrarevoluční polemiky polevují, zatímco zastánci josefinismu si udrželi své pozice v nejdůležitějších úřadech a na univerzitách (s. 467), i když se již objevují jejich noví protivníci, jimiž jsou romantikové. Z estetického, zvykového i politického hlediska se jednalo o novou vnitřní diferenciaci v rámci tzv. restaurace, která se již začíná etablovat. V období předbřeznovém se – podle názoru období restaurace – etablovaly dva obrazy nepřítelů jakožto imaginace ovlivňující a formující způsob vnímání (s. 477): 1) demokratičtí demagogové zvenčí, tedy tzv. mladoněmci, kteří – to by bylo třeba dodat – inspirovali tzv. mladorakušany, a 2) národně zaměřeni romantikové zevnitř. Podle byrokratické sociální analýzy byli tito nepřátelé považováni za vetřelce, své využití zde našla sémantika infiltrace a subverze (topos demagoga), přičemž Fillafer identifikoval dvě funkce: tyto polemiky měly odvést pozornost od strukturálních deficitů a současně odlehčit vlastním pozicím (s. 479), které měly být legitimizovány

pomocí toposu „Rakousko jako pevnost v obležení“ (s. 486). Moment vetřelce jako narušitele klidu a obětího beránka také poukazuje na externalizaci, přičemž topos vnitřního nepřítele naznačuje rozmělnění hranice mezi vnitřním a vnějším světem (s. 489), čímž se opět prozrazuje křehkost vlastních pozic.

Studii uzavírá přehled, závěr nazvaný *Co bylo osvícení?* A souhrnný celkový pohled, dále rozsáhlý vícejazyčný seznam pramenů a literatury i mimořádně užitečný věcný a osobní rejstřík, které umožňují lepší orientaci vzhledem k množství užitého materiálu.

Nakonec je třeba jednoznačně zdůraznit, že je předkládaná práce (jedná se o dizertační práci obhájenou na univerzitě v Kostnici, která má ovšem jednoznačně kvality habilitační práce) počinem, který má s ohledem na habsburské dějiny osvícenství a jeho dědictví, resp. vliv, silný inovativní potenciál. Je to jistě dáno i kompetencí autora, který ovládá nejdůležitější jazyky bývalých zemí monarchie, a dokázal tak zohlednit prameny a literaturu, které byly při dřívějších analýzách často opomíjeny. Studii je tedy třeba přiznat charakter referenční práce, kterou nebude možné v budoucím bádání k dějinám habsburské monarchie opomíjet.

Franz Leander Fillafer: *Aufklärung habsburgisch. Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentraleuropa 1750-1850*. Göttingen: Wallstein, 2020, 627 s. a 20 ilustrací.

www.ipsl.cz